

A VÁROSKÉP VÁLTOZÁSA AZ AQUINCUMI POLGÁRVÁROSBAN A 2–3. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az aquincumi polgárváros topográfiájával foglalkozó tanulmányok, összefoglalók szinte mindegyike egyhangúlag a 2–3. század fordulójára teszi azt az időszakot, amikor a legjelentősebb változások zajlottak le a város külső arculatában.¹ A változások jellegének, mértékének megítélése azonban eltérő. A háborús pusztításokat követő egyszerű „újjaépítéstől” kezdődően egészen az insularendszer- és utcahálózat kitűzésével járó általános „városrendezésig” terjednek a vélemények. Nagy Lajos a megújult városképet „későbbi városrendezési munkálatok eredményeként” értékeli,² míg Nagy Tibor szerint a 2. század végétől meginduló nagyobb köz- és magánépítkezések „összességükben csak lényegesen módosították a korábbi 2. századi városképet”.³

Ha a városkép változása mögött húzódó okokat tekintjük, akkor a markomann háborúk pusztításának eltűntetése, a város colonia rangra emelése (194-ben), az aquincumi császárlátogatások (202, 214, 216-os stb. években) szerepelnek mint a változások leggyakoribb mozgatói.⁴ Általános körülményként említik az összefoglalások a Severus kori gazdasági fellendülést és a viszonylag hosszabb, békésebb periódust a 3. század első felében.⁵

Valójában milyen mélységben érintette és milyen hatásra történt ez a változás a polgárváros arculatában? Erre keressük a választ az aquincumi topográfia kutatásának új eredményét is felhasználva.

Aquincum (1. kép) mint jellegzetes limesmenti település, s egyben provincia főváros fejlődését, gazdaságát már a római kor első két évszázadában is alapvetően a katonaság jelenlétének köszönhette. A katonasággal összefüggő, illetve a katonaságot kiszolgáló létesítmények, településrészek fejlődése mellett másodlagos szerep jutott a polgárvárosnak.⁶ A katonaság dominanciája, társadalmi és főleg gazdasági súlya a Commodus meggyilkolását követő polgárháborús időszakról kezdődően tovább növekedett. Septimius Severus nem habozott az őt a császári bíborhoz segítő katonaságot gazdasági előnyökhöz juttatni.⁷ Ez többek között a *stipendium* jelentős emelését jelentette, lehetővé tette a katonák számára az alkalmankénti nagyobb összegű pénzjutalmakat aranyban (*donativa*), valamint engedélyezte a tisztek (*principales*) számára az aranygyűrű viselését, stb. Az intézkedések nyomában a korábbinál lényegesen nagyobb mennyiségű pénz áramlott a jelentős katonasággal rendelkező városokba, így Aquincumba is.⁸ A pénz egy része a kereskedőkhöz vándorolt, másik része azonban helyben maradt, ma úgy mondanánk beruházásokba fektették. Ez utóbbit segítették elő a Severusok meglehetősen gyakori látogatásai a provinciában és a helytartói székhelyen.

Ennek következtében Aquincum, kiheverve a markomann háborúk pusztítását, gyors ütemű fejlődésnek indult. Az előb-

biek alapján szinte magától értetődő, hogy a fejlődés kiindulópontja a legiótábor és az azt körülvevő katonaváros volt.⁹ A legiótábor korábbi nyugatabbra helyezése¹⁰ helyet adott a katonaváros keleti, a tábor előterében lévő részének kiépítésére. Az ide került díszes épületek, illetve a Dunaszigeten velük szemben fekvő helytartói palota látványa is arra utal, hogy a súlypont ekkor a Dunaparton északi irányba haladó útvonalra kerülhetett. Ez a korai kőtábor északi kapujából kiinduló és észak felé, a polgárváros déli kapujához tartó útvonal tehermentesítését jelentette.

Ezt a feltételezést támasztják alá a katonaváros és a polgárváros közötti új régészeti kutatások eredményei is.¹¹ (2. kép) Ezek alapján egyértelművé vált, hogy a szóban forgó területen a római kor négy évszázada alatt több jelentős „funkcióváltás” történt, vagyis többször változott a terület hasznosítása, így arculata is. A bennünket most érdeklő időszak előtt a 2. század 30-as, 40-es éveitől kezdődően a vízvezetékpillérek és az észak felé vezető útvonaltól keletre egy temető foglalt helyet.¹² A feltehetően gazdag családok sírkertjeivel, díszes festett síremlékeivel kelet felől szegélyezett és a vízvezetékpillérek árkádjaival nyugat felé lezárt útvonal Aquincum egyik legszebb útvonala lehetett.¹³ Ennek a viszonylag rövid „Via Appia” időszaknak a markomann háborúk vetettek véget, amikor a 2. század végén teljesen megszűnt a temető használata. A területet azonban „rendezték”, a síremlékeket és a sírkertek falát elbontották. A díszesebben faragott kőanyag egy része a vízvezetékpillérek másik, nyugati oldalán lévő, kedvezőtlenebb fekvésű, kevésbé előkelő temetőben került felhasználásra.¹⁴ A kőanyag másik részét minden bizonnyal a háborút követő újjaépítéshez használták fel. A kövek előkészítése, osztályozása az új felhasználás számára a helyszínen történt, ahol erre a célra minden valószínűség szerint egy kis alkalmi kőfaragóműhelyt is létesítettek. A terület kitakarítása után azonban egészen a 4. századi szőrványos betemetkezésekig nincs nyoma a használatnak. Jelenlegi ismereteink alapján tehát a terület a 2–3. század fordulójától, szemben a korábbi reprezentatív használattal, „üres”.

A fenti területtől keletre azonban, a Dunaparton jelentős építkezés nyomai maradtak ránk.¹⁵ Itt a helytartói palotát magában foglaló Dunaszigetre vezető híd egyik hídfőállása épült ki ebben az időszakban. A cölöpökön álló trapéz alakú építmény-bár nincs kizárva, hogy korábbi előzményen alapul jelenleg ismert formájában a Severus korra datálható. Ezt bizonyítja többek között a Severus korban Britanniában épült, a Tyne-t Chesternél áthidaló építmény is, mely az aquincumi hídfő analógiájaként értékelhető.¹⁶

További bizonyítékát találjuk a településszerkezet kelet felé történő hangsúlyeltolódásnak, ha a katonaváros irányából

még jobban megközelítjük a polgárvárost, és szemügyre vesszük azokat a már korábban is ismert változásokat, amelyek a polgárváros közvetlen környezetében zajlottak le a 2–3. század fordulóján.

A legjelentősebb változás az ipartelepek áthelyeződése volt.¹⁷ A polgárvárostól keletre, a Dunaparton fekvő, reliefdíszes kerámiát is gyártó ipartelep működése a markomann háborúkat követően a 2. század végére gyakorlatilag megszűnik.¹⁸ Nagyjából azonban ezzel egyidőben, a 3. század elején kezd meg működését a polgárvárosba dél felől vezető út mellett kialakított fazekasüzem,¹⁹ amely valószínűleg a feliratos emlékek alapján itt feltételezett 2. századi szentélyt, illetve temetkezési helyet váltja fel.²⁰ A polgárváros városfalán kívüli területek látványos funkciócseréje a város keleti előterét mintegy „felszabadította” az ipari létesítményektől. Ennek a koncepcióváltásnak az eredménye talán a dunaparti Mithras szentély építése is,²¹ amely nagyjából az ipartelep megszűnésével egyidős.

Tulajdonképpen csak most térhetünk rá valójában a polgárváros városképi változásainak ismertetésére, melyeket azonban a fenti előzmények nélkül csak nehezen tudnánk értelmezni. Először vizsgáljuk meg a városkép két meghatározó elemét: a várost körülvevő városfalat valamint az utcahálózatot. Mindkét esetben új kutatási eredményekre támaszkodhatunk.²²

A polgárvárost már municipium korszakában városfal vette körül.²³ (3. kép) Az építmény védelmi rendeltetését e korszakban bizonyítja a falat kísérő vizesárok, a bástyák, valamint a falat belülről támasztó agyagtéglákból álló körüljáró. A városfal ekkor minden bizonnyal zárt rendszer lehetett, bár keleti oldalának feltárással még adós a kutatás, azonban ismert mind északi, mind pedig déli kapuja.²⁴ A 2. század végén, s a 3. században alapvető változáson ment keresztül a városfal rendszere, amelyet elsősorban rendeltetésének átalakulása indokolt. A városfal védelmi funkciója ebben az időszakban kétségtelenül háttérbe szorult. Ez bizonyítja a város jelentős kelet-nyugati irányú expanziója nyomán a nyugati oldalon a városfalon kívül épített,²⁵ illetve a keleti oldalon a városfalra ráépített épületek.²⁶ Kisebb mértékben ugyanez megfigyelhető a déli oldalon is, ahol ekkor betemették a vizesárkokat, s ugyancsak épületeket húztak fölé.²⁷ Ezen a szakaszon a városfal korábbi irányát valamennyi épület alaprajza figyelembe vette, ami azt mutatja, hogy itt ekkor még állnia kellett a falnak, ami ebben az időszakban valószínű, hogy elsősorban a már colonia-rangú város lakóinak gazdagságát, s a város jelentőségét volt hivatva bemutatni. Nem meglepő az előzmények ismeretében az sem, hogy egy a 3. század első feléből származó építési felirat, amelyet az építettő Syria és Baltis isten-nőknek ajánlott, a keleti városrészen került elő.²⁸

A város kelet-nyugati expanziója és a főforgalom hangsúlyozott kelet-nyugati, Duna felőli iránya volt az, ami a város utcahálózatának rendszerében a legnagyobb változást okozta. (4. kép) Természetesen ahhoz, hogy az utcahálózat „változásáról” lehessen beszélni, ismernünk kellene a korábbi állapotot.²⁹ Erről azonban csak elvi rekonstrukció áll rendelkezésünkre, amelyet a 2. századi periódussal rendelkező épületek, a csatornahálózat, a fürdők elosztása stb. alapján lehetett felvázolni.³⁰ Ez a feltételezett korai insularendszer legalábbis a város általunk ismert, elsősorban délkeleti har-

madában az észak-déli irányú főútvonalhoz igazodott. A 2. század folyamán valószínűleg lazább beépítésűek voltak az insulák, így nagyobb beépítetlen területekkel kell számolnunk ebben az időszakban. Azonban az észak-déli főút jelentőségét e korai szakaszban a fórum, a nagy közfürdő és az út mellett elhelyezett középületek, kollégiumi székházak, tabernasor is jelzi számunkra. A korai utcahálózat nyoma egyébként (valószínűleg a nagyjából változatlan funkciójú középületek miatt) a városnak éppen ezen a részén figyelhető meg legjobban a többnyire a 3. századi állapotot mutató közismert városalaprakon.³¹ A rajzon azonnal feltűnik, hogy a kelet-nyugati főútvonal mindkét oldalát nagyjából azonos méretű, egymástól többnyire síkátorokkal elválasztott, hosszú, téglalapalakú épületek sora szegélyezi. Ha a házak rajzolta rendszert a korai utcahálózat rekonstrukciójára fektetjük látható, hogy nem egy új rendszer kitévéséről³² van szó, hanem inkább a telkeknek a korábbi rendszeren belüli újraosztásáról, mely elsősorban a kelet-nyugati irányú útvonalak mentén történt. E sűrű, fésűs beépítésben, a korábbihoz képest szűkebb keresztmetszetű utcarendszerben nem nehéz felismerni a keleti hatást.³³

Ezen a ponton lényeges néhány, eddig figyelmen kívül hagyott városképi elemet felsorolni. Először a várost kezdettől fogva átszelő pillérekkel álló vízvezetékem említtem, amelynek jelentősége a város terjeszkedésével, lakosságának gyarapodásával együtt nőtt.³⁴ A 2. század végén, a 2–3. század fordulóján ezért szükségessé vált a szolgáltatott vízmennyiség emelése, ami bizonyosan eddig még nem tisztázott építészeti-technikai változtatásokat is megkövetelt a rendszerben. A másik elem a városképben a nyugati városrész, amely mindeddig szinte teljesen feltáratlan. Az itt végzett viszonylag kisfelületű és csekély számú ásítás³⁵ azonban azt mutatja, hogy a vízvezeték nyugati oldalán valamint a kelet-nyugati főútvonal mentén ezen a szakaszon is jelentős építkezések történtek ekkor. Így például egy nagy közfürdő³⁶ tártunk fel a vízvezeték közelében, valamint a város keleti részéről ismert tabernasor³⁷ folytatása került elő, mely itt a kelet-nyugati főútvonalat szegélyezte. A város zavartalan működése szempontjából szükséges volt a két városrész közötti kapcsolat fenntartása. Ezt a kelet-nyugati főutca esetében nagy valószínűséggel egy díszkapuzaton keresztül oldották meg, ennek a kocsik által lecsiszolt pillérmaradványait felszínre hozták a feltárások.³⁸ Az amfiteátrumot is átépítették, erről a körszínház nyugati oldalához épített „Nemesis szentély” egyik oltárkövének felirata is beszámol.³⁹

Végezetül álljon itt egy áttekintés azokról a polgárvárosi épületekről és díszítményekről, melyek abban az építkezési periódusban nyerték el jelenleg is látható formájukat, amely a 2. század végén illetve a 3. század elején kezdődött.⁴⁰ Elsőként említme a fórumtemplomot, amely porticusának korinthusi oszlopfőjét Jupiter Ammon ábrázolás díszítette. Következik a nagy közfürdő, amelynek átépítésénél a legió téglagyarából származó téglákat vettek igénybe.⁴¹ Az átépítéssel egyidőben kerül a fürdőtől délre elterülő szabad térségre legalábbis első kialakításában a vásárcsarnok (*macellum*),⁴² ennek jellegzetes alaprajza ugyancsak keleti eredetre utal.⁴³ E területtől keletre épült újjá az ún. kettősfürdő, ez nyugatról határolja az ún. „nagy lakóházat”. Ez utóbbihoz magánfürdő tartozott, mozaikpadozatain egy ún. palaestra jelenettel.⁴⁴ A „nagy lakóház” közelében épült az ún. Symphorus mithraeum,⁴⁵ jellegzetes, 3.

század elején készült kultuszképpel, amely egyidős az északi városfal közelében épült Mithras szentély melletti épület geometrikus díszű mozaikpadlójával.

Néhány építkezésről felirat tájékoztat, felsorolva, hogy kik voltak az építetők. C. Iulius Sextimus bérlő⁴⁶ nevét egy diadalív építéséről szóló felirat örökítette meg. C. Titius Antoninus Peculiaris,⁴⁷ aquincumi decurio, a császárkultusz főpapja egy nymphaeumot épített és vizet vezetett bele. Az augustalis collegium nevezetes tagjait egy felirat névszerint felsorolja, akik saját tagdíjbevételekből konyhát építettek.⁴⁸ Claudius Pompeius Faustus,⁴⁹ az aquincumi colonia decurio-ja oltárt állíttatott a nagy közfürdőben. Egy, a polgárváros keleti temetőjéből származó töredékes építési feliraton csak az építetők névsora maradt ránk.⁵⁰ A városszerkezet jellege, valamint az épületek díszítőelemeinek egy része (Ammon-fejes oszlopfő, Dea Syria ábrázolás, stb.) keleti hatást mutat, ami egyúttal jelzi a keleti családok nagyobb befolyását a polgárváros önkormányzatában is.⁵¹

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a polgárváros arculatában a 2. század végén és a 3. század elején bekövetkezett változás olyan településszerkezeti átalakulás következménye, amely a legiótábor, a katonavárost és a polgárvárost egyaránt érintette. Feltételezhetünk egy olyan egységes városrendezési elvet, melynek jelentős eleme volt az észak-déli irányú főútvonal (limesút) súlypontjának keletre helyezése. Ez az útvonalnak azt a szakaszát érintette, amely a legiótábor vonalát északi irányban elhagyta, s így ez a korábbi helyzethez képest a polgárvárost keleti irányban megkerülte.⁵² Az aquincumi településszerkezeti változásokban az egységes elvek érvényesülése közel egyidejű és feltehetőleg párhuzamos építkezéseket sejtet.

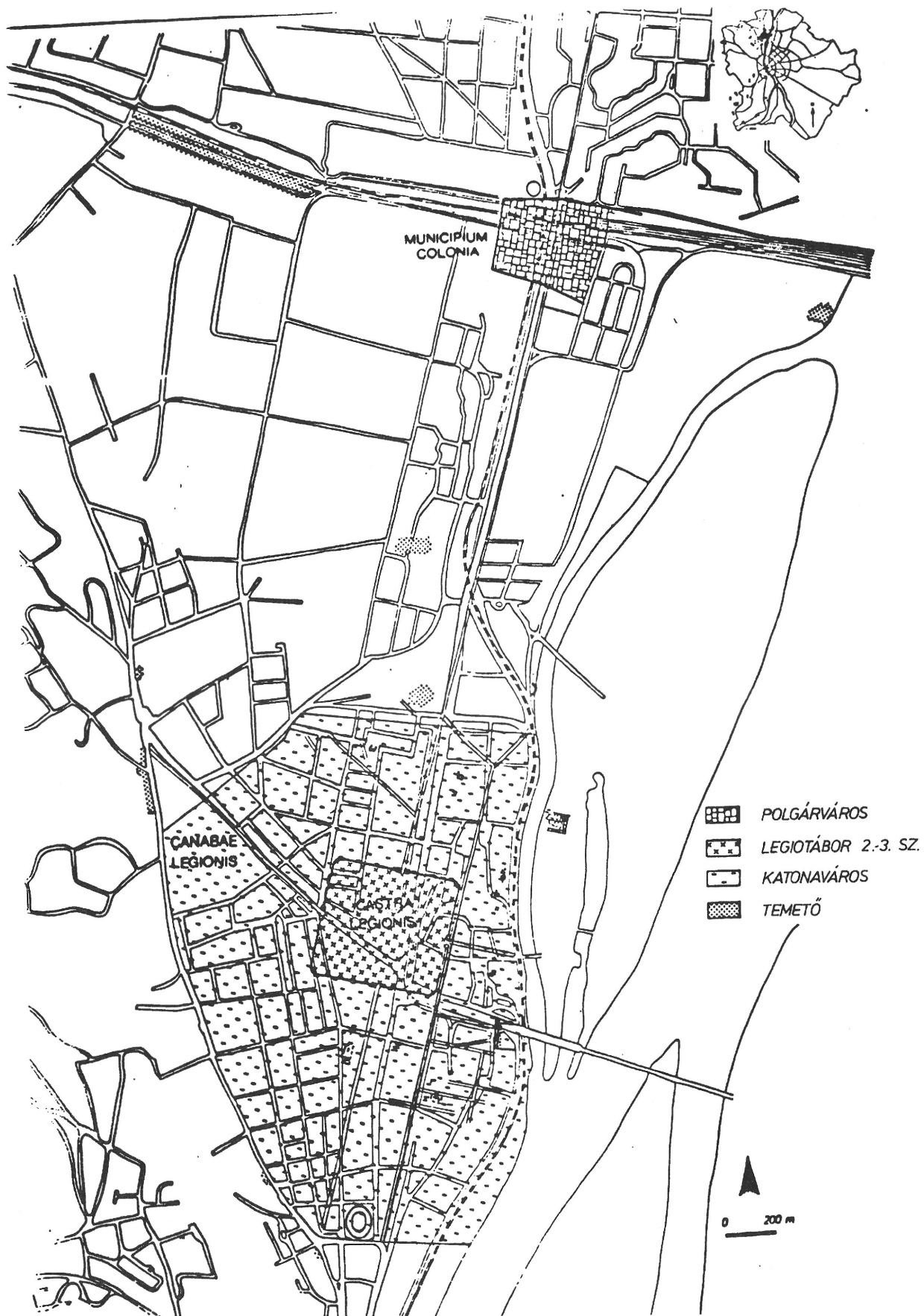
JEGYZETEK

1. NAGY Lajos: Aquincum topográfija. In: Budapest Története. I-II. Bp. 1942. 353.; NAGY Tibor: Budapest Története I. Bp. 1973. 83.
2. NAGY Lajos: i. m. 374-375.
3. NAGY Tibor: i. m. 101.
4. Uo. 101-102.; MÓCSY András: Pannonia and Upper Moesia. London, 1974. 218.
5. NAGY Tibor: i. m. 100.
6. MÓCSY András: i. m. 236.
7. ALFÖLDY Géza: Römische Sozialgeschichte. Wiesbaden, 1975. 153.
8. Uo. 152.
9. A katonavárossal kapcsolatban ld. PÓCZY Klára cikke a Mitteilungen der archäologischen Gesellschaft Steiermark legközelebbi számában. A katonaváros úthálózatának változásával kapcsolatban (2. kép) Németh Margitnak köszönöm hasznos információit.
10. NÉMETH Margit: Roman Military Camps in Aquincum. La Pannonia e l'Impero Romano. In: Annuario dell'Accademia d'Ungheria. Róma, 1994. 144.
11. PÓCZY Klára: Aquincum-Castra, Canabae, Colonia. BudRég 25 (1984) 27., Anm. 78-82.; NÉMETH Margit: Aquincum. Feltárások az 1981-1988 közötti időszakban. BudRég 28 (1991) 99.; ZSIDI Paula: Kutatások az aquincumi katonaváros északi peremén. In: Aquincumi Füzetek 1. (1995). 38-44.
12. ZSIDI Paula: Sírketek az aquincumi canabae északi peremén. Kézirat (1995) a CommArchHung számára leadva.

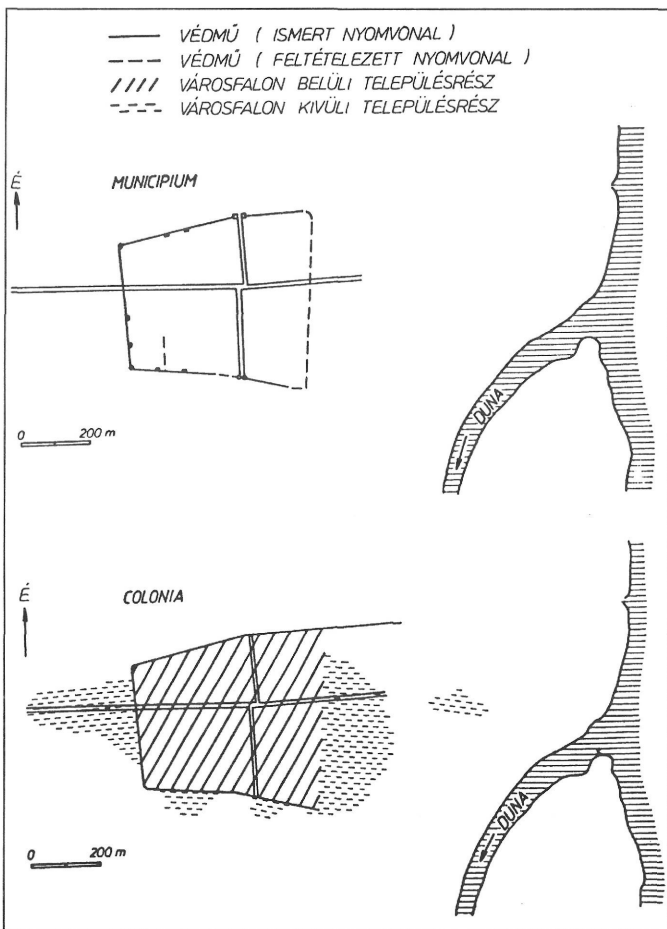
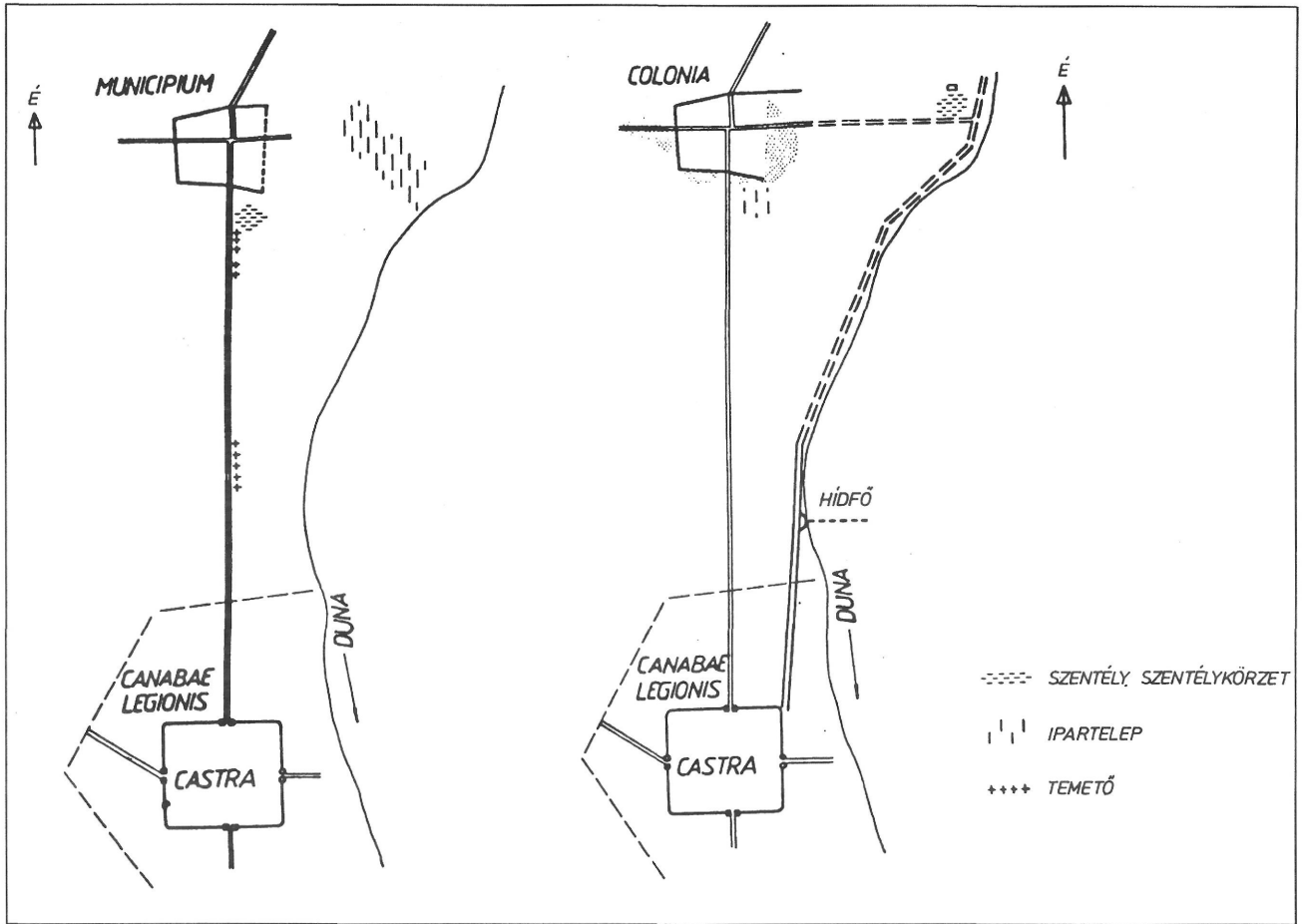
13. ZSIDI, Paula: Ein neuer Grabbau aus Aquincum. Kézirat (1995) az Arheoloski vestnik számára leadva.
14. ZSIDI, Paula: A Kaszásdűlő-raktárréti római kori temető elemzése. Doktori disszertáció kézirata (1984)
15. ZSIDI Paula: Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 33. (1980). 36.; Uő. Aquincumi Füzetek 1. (1995) 43-43.
16. JOHNSON, Stephen: Work on Hadrianus Wall. 1980-1986. In: Der römische Limes in Österreich. 36/1 (1990) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. 1. 325., 1. kép.
17. Természetesen az ipartelepek helyváltozása, mely egyúttal többek között a „termékszerkezet” változásával is járt, a gazdasággal kapcsolatos összefüggéseket is takar, melyekre itt nincs mód kitérni.
18. NAGY Tibor: i. m. 122.; ZSIDI Paula: Újabb kemencék az Aquincum-gázgyári fazekastelepről. BudRég 25 (1984) 372.
19. PÓCZY, Klára: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. ActaArchHung 7 (1956) 117.; BÓNIS, Éva: Töpferei an der Südmauer Aquincumer Zivilstadt neben dem „Schütz-Gasthof”. BudRég 30 (1993-1995) 230-231.
20. NAGY Lajos: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923-1935 években. BudRég 12 (1937) 265.; SZIRMAI Krisztina: Újabb feliratos kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. BudRég 25 (1984) 255-256.
21. NAGY Lajos: Aquincum topográfija. In: Budapest Története. Bp. 1942. 375.; NAGY Tibor: i. m. 122.
22. ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében. CommArchHung (1990) 143.
23. Uo. 161-162.
24. Ez utóbbi makettjét látja Nagy Lajos (i. m. 368.) egy intercisai kaputorony modellben, amelyet Hilarus, a polgárváros keleti kerámia üzemének egyik mestere készített a 2. század táján.
25. PÓCZY Klára ásatása BudRég 24 (1976) 425.
26. NAGY Lajos: i. m. 370.
27. ZSIDI Paula: Római épület az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül. Aquincumi Füzetek 1. (1995) 44.
28. KUZSINSZKY Bálint: BudRég 12 (1937) 135-145.
29. Nem ismeri el a korai insularendszer meglétét pl. NAGY Tibor: i. m. 119.
30. ZSIDI, Paula: Aquincum - the Capital of Pannonia Inferior. Topography of the Civil Town. La Pannonia e l'Impero Romano. Annuario dell'Accademia d'Ungheria. Róma, 1994. 218-219.
31. NAGY Tibor: i. m. mellékletként közölt alaprajz.
32. MÁRITY, Erzsébet: Chronological Problems and Special Features in the Structure of the Civilian City of Aquincum. CommArchHung (1992) 67.
33. A 3. század első felében Aquincum polgárvárosa jellegében sok hasonlóságot mutatott pl. Leptis Magna városával (OWENS, E. J.: Roman Town Planning. In: Roman Public Buildings. Edited by BURTON, J. M., University of Exeter, 1989. 24. 11. kép).
34. PÓCZY, Klára: Der Aquädukt im Stadtbild des Munizipiums von Aquincum (Pannonien). Arcvlia (1996) 472-473.
35. Összefoglalóan ezekről PÓCZY Klára: Aquincum - Castra, Canabae, Colonia. BudRég 25 (1984) 21.
36. ZSIDI Paula ásatása BudRég 25 (1984) 461-462.
37. ZSIDI Paula ásatása uo.
38. KABA Melinda jelentése BudRég 25(1984) 473.
39. NAGY Lajos: i. m. 567.
40. Pontosabb meghatározásra sajnos nem vállalkozhatunk, mivel ezeket az épületeket többnyire a múlt századi feltárások hozták felszínre, s az ásatási dokumentáció és a leletanyag többnyire nem áll rendelkezésre.
41. HAMPEL József: A papföldi közfürdő. BudRég 2 (1890) 1. kép
42. PÓCZY, Klára: Anwendung neuerer Ausgrabungsergebnisse bei der Ruinenkonservierung in der Bürgerstadt Aquincum. Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae 67 (1970) 177.
43. A legközelebbi párhuzamot Carnuntum szolgáltatja, ahol az alaprajzi elrendezésen kívül a közfürdővel szomszédos elhelyezés is meglepő egyezést mutat. ERTEL, Christine: Architekturfragmente aus der „Palastruine”. Beitrag zur Baugeschichte der „Grossen Therme” der Zivilstadt Carnuntum. Carnuntum Jahrbuch (1990) 202.

44. A mozaik helyi mester munkája, aki a katonaváros egyik díszes városi palotája számára is készített hasonló témájú padlóképet (WELLNER István: Aquincumi Mozaikok. Bp. 1962.)
45. NAGY Tibor: A Fővárosi Ásatási Intézet jelentése az 1938–42. évek között végzett kutatásairól. BudRég 13 (1943) 384.
46. KUZSINSZKY Bálint: i. m. 135–145.
47. NAGY Lajos: i. m. 580.
48. KUZSINSZKY Bálint: BudRég 8 (1904) 47.
49. HAMPEL József: i. m. 73.
50. NÉMETH Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Bp. 1971. 40–41. Nr. 95.
51. ALFÖLDY Géza: i. m. 149.
52. Nem áll ez az útvonalvezetés párhuzam nélkül, hiszen pl. legközelebb Vindobona polgárvárosa esetében találunk analógiát. HARL, Ortolf: Der Verlauf der Limesstrasse im Stadtgebiet von Wien. Roman Frontier Studies (1989) 255.

Der Artikel ist auf Deutsch erschienen in: ZSIDI P.: „Veränderungen im Stadtbild der Zivilstadt von Aquincum an der Wende vom 2./3. Jahrhundert”. Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark 9/10 (1995/96)

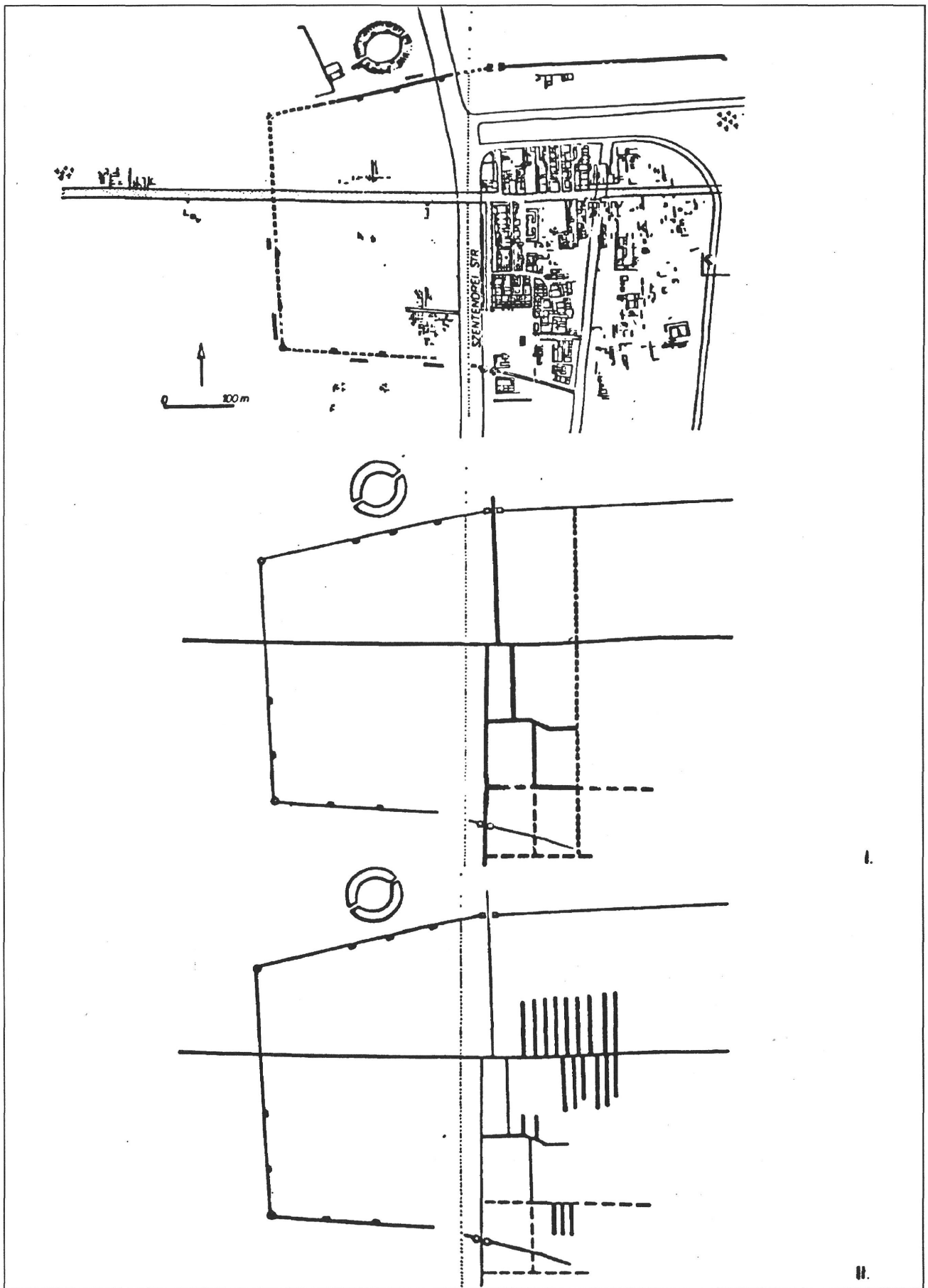

1. kép. Aquincum helyszínrajza

2. kép. Az aquincumi topográfia változása a 2-3. század fordulóján a polgárváros körzetében

3. kép. A polgárváros védműrendszerének változása (rekonstrukciós vázlat)

4. kép. A polgárváros insularendszerének változása (rekonstrukciós vázlat)